Rocznik Slawistyczny, t. LXVIII, 2019
ISSN 0080-3588
DOI: 10.24425/rslaw.2019.130024

Janusz Siatkowski*

Uniwersytet Warszawski
Warszawa

Wokół Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego

Rec.: Pavol Žigo, **Vývin substantívnej deklinácie v slovanských jazykoch**. – Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2017. – 116 s.

Jest to kolejna praca nawiązująca do bogatych materiałów Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego. Wcześniejsze prace dotyczyły przede wszystkim fonetyki i słownictwa dialektów słowiańskich (Falińska 2001; Siatkowski 2004, 2005, 2012; Rembiszewska, Siatkowski 2018; Вендина 2009, 2014). Przedstawiana praca (Žigo 2017) stanowi pionierskie opracowanie kolejnego działu, mianowicie morfologii. Przynosi interpretację wybranych map dotyczących deklinacji rzeczownikowej, której towarzyszą szczegółowe rozważania teoretyczne dotyczące procesu zmiany systemu deklinacyjnego w językach słowiańskich.

Autor w swoich wywodach uwzględnia oczywiście dotychczasową bogatą literaturę dotyczącą rozwoju morfologicznego języków słowiańskich. Dotyczyła ona głównie słowiańskich języków literackich, natomiast fakty gwarowe w większym stopniu uwzględnili w swoich badaniach Stieber (1979) i Pauliny (1990), ostatnio zaś Sokolová (2007). Dopiero jednak Ogólnosłowiański atlas językowy przynosi niezwykle obfite porównywalne materiały z całego obszaru słowiańskie-

* Janusz Siatkowski, Professor Emeritus, University of Warsaw, Institute of Western and Southern Slavic Studies, Warsaw, Poland.
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4362-9426.
e-mail: janusz.siatkowski@wp.pl.

www.czasopisma.pan.pl PAN www.journals.pan.pl

go dające możliwość dokładniejszego zbadania właściwego gwarom naturalnego rozwoju językowego, nieobciążonego właściwą językom literackim kodyfikacją. Przy wielkim uznaniu wagi materiałów Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego dla badań nad naturalnym rozwojem morfologii języków słowiańskich autor słusznie stwierdza, że w interpretacji tego rozwoju nie można się ograniczać tylko danych samego Atlasu, lecz trzeba uwzględniać również dotychczasowe badania nad morfologią języków słowiańskich, a także informacje zawarte w licznych atlasach narodowych, rozporządzających przecież często znacznie gęstszą siatką punktów. Uważa, że do pełnego poznania tego rozwoju potrzebne jest badanie kompleksowe, rozpoczynane zawsze od pierwotnego stanu prasłowiańskiego przez wszystkie często bardzo skomplikowane stadia rozwojowe.

W wyniku tego rozwoju system deklinacji oparty pierwotnie na tematach zostaje stopniowo zastąpiony nowym systemem, którego podstawą jest rodzaj gramatyczny rzeczowników. Na miejsce pierwotnego podziału formalnego wchodzi nowy podział według znaczenia. Znaczne zmiany w tym podziale odgrywa formująca się kategoria żywotności oraz w pewnych językach słowiańskich kategoria męskoosobowości. Przykładowo podaje sporządzoną przez R. Večerkę (2006: 15) tabelę dystrybucji końcówek genetiwu singularis nieżywotnych rzeczowników męskich oraz podaje i szczegółowo omawia dwie mapy OLA prezentujące formy genetiwu singularis rzeczowników *len* i *mech*. Rzeczowniki te wykazują pewną komplikację, ponieważ w niektórych językach występują tu formy jednosylabowe, w innych zaś dwusylabowe, np. **mъchъ* > **mъcha/*mъchu* > *mcha/mchu* oraz *macha/machu*, podobnie *len*, *lnu* oraz *len*, *lenu*.

W wyniku tego rozwoju pierwotny system deklinacji oparty na tematach został stopniowo zastąpiony nowym systemem, którego podstawą jest rodzaj gramatyczny rzeczowników. W okresie przejściowym dochodzi do chaosu, w którym powoli kształtują się nowe podstawy podziału.

Skomplikowany rozwój prasłowiańskiego systemu deklinacji według pierwotnych tematów na nowy system języka słowackiego oparty na podstawie rodzajowej przedstawia w formie wykresu nr 5 (na s. 29). Po lewej stronie podane są pierwotne tematy, po prawej zaś wzory deklinacji współczesnego języka słowackiego. Pierwotne tematy z nowymi wzorami deklinacyjnymi zostały połączone za pomocą linii. Pokazano tu, że pewne tematy uległy rozdwojeniu, a nawet podziałowi na kilka grup. Zmiany mające liczniejszą reprezentację zostały pokazane za pomocą linii pogrubionych. Proces ten autor omawia w obszernym wywodzie teoretycznym, nazywając go *bifurkacją* (rozdwajaniem się pierwotnych wzorów na wzory nowe) i *multifurkacją* (wielokrotnym podziałem pierwotnych wzorów na wzory nowe).

Problem wielokierunkowych wpływów w rozwoju języków słowiańskich między odmianami opartymi na dawnych tematach omawia szczegółowo Stieber w ramach rozdziałów o ekspansji końcówek poszczególnych odmian oraz roz-

działów o wzajemnych wpływach typów miękkich i twardych, a także wpływach form przypadkowych w obrębie jednego paradygmatu (Stieber 1979: 106–126).

Komplikacje tych zmian pokazuje na mapie form instrumentalis singularis wyrazu *sestra* ‘siostra’. Powstały tu na pewnych terenach jednakowe formy, które mają jednak zupełnie różne pochodzenie: w dialektach polskich występuje końcówka *-om*, która powstała w wyniku rozkładu fonetycznego pierwotnej końcówki *-ǫ*, natomiast takie samo formalnie zakończenie *-om* stanowi wyrównanie analogiczne do form instrumentalis singularis rzeczowników męskich, podobnie końcówka *-ou* powstała wprawdzie z pierwotnej końcówki *-ojǫ*, jednakże w dialektach czeskich i morawskich w wyniku następujących kolejnych przekształceń *-ojǫ* > *ǭ* > *ū* > *ou*, natomiast w dialektach słowackich i ukraińskich inaczej *-ojǫ* > *oju* > *ou*.

Na uwagę zasługuje zwrócenie uwagi na ekspansję końcówki *-ovi* w wykształconej w gwarach specjalnej kategorii rzeczowników oznaczających zwierzęta, co zostało omówione przy mapie datiwu singularis rzeczownika *zając* (m. 11 na s. 52) oraz w rzeczownikach typu **gostь* (m. 13 na s. 57), a także w wyrównanych formach datiwu i lokatiwu singularis w dialektach czeskich, słowackich i ukraińskich, przedstawione na przykładzie form lokatiwu singularis rzeczownika *syn* (m. 12 na s. 55).

Zanik lub osłabienie dawnej deklinacji spółgłoskowej w wielu językach słowiańskich autor tłumaczy niewielką jej frekwencją w dawnym systemie deklinacyjnym. Zwraca też uwagę na rozszczepienie w językach słowiańskich wyrazu **kolo* w znaczeniu ‘przedmiot kształtu kulistego obracający się wokół swojej osi’ na formy od postaci nominatywnej *kolo* i od form przypadków zależnych *koleso* oraz jako derywat słowotwórczy **kolelo*.

Jak stwierdza autor, szczególne komplikacje powstają przy występujących formach supletywnych, a zwłaszcza w wypadku form utworzonych przez derywację słowotwórczą. Dotyczy to np. Npl rzeczownika **telę* (m. 21 na s. 72), gdzie obok dawnej formy morfologicznej **telęta* występują formy będące derywatami słowotwórczymi **telaki*, **telinьja*, **telьci*, **telьce* itd., a także kolektiwum **teladь*. W formie Nsg form derywowanych jest nieco mniej. Ich kompleksowa interpretacja wymaga, jak widać, wyjścia poza system fleksyjny. Na te słowotwórczo-fleksyjne problemy zwrócił uwagę również Stieber (1979: 128–129).

Autor szczegółowo omawia innowację specyficznie słowacką (znaną też w języku górnołużyckim), a mianowicie przeniesienie formy akuzatiwu singularis do genetiwu w rzeczownikach męskich zakończonych w mianowniku na *-a* typu **sluga*, przedstawione na mapie 30 na s. 91. Powszechniejsze jest natomiast przenoszenie form genetiwu do akuzatiwu. Szkoda, że na mapie tej w legendzie błędnie oznaczono występującą na pograniczu bułgarsko-serbskim formę **sluga*. Natomiast na mapie i w komentarzu na stronie poprzedniej podawany jest znak inny.

Mam też zastrzeżenie do wielu innych map, gdzie w polskich dialektach na zachodzie i na północy Polski występują znaki wskazujące, że są to formy przeniesione na tereny po II wojnie światowej przez polskich przesiedleńców ze Wschodu i reprezentują zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich.

Autor interpretację wybranych map i związanych z nimi typów deklinacyjnych przeplata ogólnymi rozważaniami teoretycznymi. Pod koniec rozważa zagadnienie obcości i inności w zestawieniu z rodzimością/swojskością. Stwierdza, że to, co obce, w toku rozwoju może zacząć być odczuwane jako swojskie. Natomiast to, co było rodzime/swojskie staje się obce i często wychodzi z użycia. Moment tego przekształcenia jest na ogół nieuchwytny. Dla zilustrowania tego problemu ucieka się do faktów leksykalnych, przytaczając dawne wyrazy oznaczające stopnie pokrewieństwa, jak *šur*, *dever*, *svoják*, *zolva*, *jetrva*. W języku słowackim te dawne nazwy pokrewieństwa uległy osłabieniu i zostały zastąpione pożyczkami niemieckimi, co doprowadziło do znacznego uproszczenie tego nazewnictwa. I tak germanizm *švagor* oznacza: 1. brata męża (pierwotnie **děverъ*); 2. brata żony (pierwotnie **šurъ*); 3. mąż siostry żony (**svojakъ*); 4. mąż siostry (**zętь*). Natomiast *švagrina* oznacza: 1. siostrę męża (**zelva*, **zolva*); 2. żonę brata (*nevěstьka*). Autor podaje mapę ‘brata żony’ wspaniale ilustrującą zasięg tej innowacji.

Zwraca uwagę, że podziały terytorialne na mapach fleksyjnych są inne niż na mapach przedstawiających fakty fonetyczne i leksykalne i przeważnie nie pokrywają się z granicami państwowymi, co jest wyraźnie widoczne na m. 3 z jednosylabowymi i dwusylabowymi formami genetiwu singularis wyrazu *len*, m. 8 z formami instrumentalis singularis wyrazu **sestra* ‘siostra’, m. 11 z formami datiwu instrumentalis wyrazu **zajęcь*, m. 13 i 14 z formami datiwu singularis wyrazu **gostь*, a zwłaszcza na m. 21 z formami Npl i 22 z forami Nsg wyrazu **telę*.

Praca Pawła Żigo, otwierająca opracowywanie w zespole OLA map z zakresu morfologii, zasługuje na najwyższą ocenę. Doskonale przedstawia skomplikowane zagadnienia rozwoju deklinacji rzeczownikowej w językach słowiańskich na bogatych materiałach gwarowych Atlasu i może być wzorem dla dalszych opracowań z tego zakresu. Szkoda może, że autor akurat w tej pracy przedstawia swoje ciekawe wywody w sposób wysoce abstrakcyjny, co powoduje, że jej percepcja nie jest łatwa.

www.czasopisma.pan.pl PAN www.journals.pan.pl

Literatura

Falińska B., 2001, *Leksyka dotycząca hodowli na mapach „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego”*, I. *Substantiva*, II. *Verba i adiectiva*, Białystok.
Pauliny E., 1990, *Vývin slovenskej deklinácie*, Bratislava.
Rembiszewska, Siatkowski 2018 = Rembiszewska D. K., Siatkowski J., *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*, Warszawa.
Siatkowski J., 2004, *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym*, Warszawa.
Siatkowski J., 2005, *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach*, Warszawa.
Siatkowski J., 2012, *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa.
Sokolová M., 2007, *Nový deklinačný systém slovenských substantív*, Prešov.
Stieber Z., 1979, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
Večerka R., 2006, *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*, Olomouc ; Praha.
Žigo P., 2017, *Vývin substantívnej deklinácie v slovanských jazykoch*, Bratislava.

Вендина Т. И., 2009, *Русские диалекты в общеславянском контексте* (*лексика*), Москва.
Вендина Т. И., 2014, *Типология лексических ареалов Славии*, Москва ; Санкт-Петербург.

References

Falińska B., 2001, *Leksyka dotycząca hodowli na mapach „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego”*, I. *Substantiva*, II. *Verba i adiectiva*, Białystok.
Pauliny E., 1990, *Vývin slovenskej deklinácie*, Bratislava.
Rembiszewska, Siatkowski 2018 = Rembiszewska D. K., Siatkowski J., *Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe*, Warszawa.
Siatkowski J., 2004, *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym*, Warszawa.
Siatkowski J., 2005, *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach*, Warszawa.
Siatkowski J., 2012, *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*, Warszawa.
Sokolová M., 2007, *Nový deklinačný systém slovenských substantív*, Prešov.
Stieber Z., 1979, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa.
Večerka R., 2006, *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*, Olomouc ; Praha.
Vendina T. I., 2009, *Russkie dialekty v obshcheslavianskom kontekste* (*leksika*), Moskva.
Vendina T. I., 2014, *Tipologiia leksicheskikh arealov Slavii*, Moskva ; Sankt-Peterburg.
Žigo P., 2017, *Vývin substantívnej deklinácie v slovanských jazykoch*, Bratislava.

www.czasopisma.pan.pl PAN www.journals.pan.pl

Summary

Around the Slavic Language Atlas

Pavol Žigo's work, which opens the development of morphological maps in the OLA team, is worthy of the highest praise. It offers an interpretation of selected maps concerning declination of nouns, accompanied by detailed theoretical considerations of the process of changes in the declination system in Slavic languages. Drawing on extensive dialectal records, the Atlas offers an excellent overview of the complex development of declination of nouns in Slavic languages. This publication may serve as a model for further studies in this field.

***Keywords**:* Slavic dialectal morphology, Declination of slavic nouns, Slavic dialectology.